

Het probleem van de peroratio: de retorische kwaliteit van het slot in BZK-beleidsspeeches

Jaap de Jong & Bas Andeweg

“Last words last” – gezien de veronderstelde effecten van de afsluitende woorden is de verwachting dat professionele speechschrijvers veel werk maken van het slot van hun toespraken. Een onderzoek naar de retorische kwaliteit van 16 departementale speeches het ministerie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties is uitgevoerd met behulp van een nieuw ontwikkeld peroratiemodel. Het model is gebaseerd op onderzoek naar klassieke en moderne adviesliteratuur. De centrale vraag in het onderzoek is descriptief van aard, namelijk welke afsluitingstechnieken worden ingezet en welke peroratieve functies worden daarmee vervuld in dit genre van beleidsspeeches in een ceremoniële context. Het blijkt dat met de gebruikte technieken de retorische functies van aandacht trekken en recapitulatio in het slot van deze toespraken regelmatig marginaal vervuld worden. Aan het emotioneren (affectus) wordt in bijna alle speeches gewerkt, zij het met weinig stilistisch surplus.

“Voorzitter ik hou op. Voorlopig genoeg van mijn kant.” (speech07)

1 Inleiding*

De eerste hoogleraar moderne Taalbeheersing Garnt Stuiveling noemt van alle delen van de toespraak het slot “het allerbelangrijkste deel”. In het boek *Moderne Welsprekendheid. Handboek voor moderne taalbeheersing* dat hij samen met de Duitser Weller (1962, p.88) schreef, licht hij de essentiële functie van wat de klassieke retoren de *peroratio* noemden als volgt toe: “In tegenstelling tot wat men vaak meent, is bij een redevoering het laatste woord van beslissend belang: het is de laatste indruk die bij de toehoorder overblijft en zijn houding beheerst.” Haagse departementale speechschrijvers zeiden het *bedenken van een pakkend slot* ‘belangrijk’ te vinden (gemiddeld 4 op een 5-puntsschaal). Belangrijk en ‘enigszins moeilijk’ (gemiddeld 3,4 op een 5-puntsschaal), in ieder geval het moeilijkst – samen met het verzinnen van een pakkende inleiding en van soundbites. Andere deeltaken van het schrijven van een speech werden allemaal gemakkelijker gevonden (Andeweg & De Jong, 2004, p. 306).

Na een uitgebreide studie van de theorie en praktijk van de eerste minuten van de toespraak, de inleiding of het *exordium* (Andeweg & De Jong, 2004), werd in een onderzoek naar de speeches van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (De Jong, Andeweg e.a., 2004 en 2006) onze aandacht getrokken naar de laatste minuten, de *peroratio*. In dit onderzoek naar de retorische kwaliteit van een corpus van 10 speeches, waarbij we ook publieksontvangst via enquêtes en interviews hebben gepeild, bleek dat relatief veel van wat er in het slot aangesneden werd (zeker de beeldende en verhalende passages) door de talrijke geënquêteerde en geïnterviewde luisteraars werd genoemd bij de vraag ‘wat is u bijgebleven van de speech?’ Deze studie leek grond te geven voor een voorzichtige conclusie: “Last words last”. Nader onderzoek was gewenst naar de diverse manieren waarop professionele

speechschrijvers een speech afronden en de vraag of ze daarmee de mogelijkheden van de peroratio voldoende benutten. Contractonderzoek in 2005 naar de retorische kwaliteit van de departementale speeches voor het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties bood ons hiertoe de mogelijkheid (De Jong, Andeweg, Hal, Lootens, & Pijper, 2005).

De centrale vraag in dit onderzoek is welke afsluitingstechnieken worden ingezet en welke peroratieve functies daarmee vervuld worden in dit genre van beleidsspeeches in een ceremoniële context. Om deze vraag te kunnen beantwoorden wordt in paragraaf 2 eerst op basis van een literatuuronderzoek naar de klassiek-retorische en moderne (20^e-eeuwse) adviezen en ideeën over de afronding van de toespraak toegewerkt naar een nieuw analysemodel voor de peroratio. Met dit model kunnen de gehanteerde technieken in het onderzochte corpus worden beschreven (par. 3 en 4). Ten slotte gaan we in op het typerend gebruik van het peroratief potentieel in deze toespraken.

2 Functies en technieken van de peroratio: modelontwikkeling

Welke retorische functies moeten sprekers in het slot vervullen? Welke technieken hebben zij daarvoor beschikbaar? Al Aristoteles en Quintilianus hebben hierover adviezen aan hun leerlingen gegeven en ook moderne auteurs als Steehouder en Jansen (1984) geven sprekers in opleiding raad op dit gebied. Voor ons onderzoek hebben we een analysemodel opgesteld gebaseerd op klassieke en moderne adviezen.

2.1 Klassieke adviezen

Van de overgeleverde klassieke auteurs hebben wij vijf invloedrijke handboeken geselecteerd: namelijk Aristoteles' *Rhetorica* (omstreeks 335 v. Chr.), de anonieme *Rhetorica ad Herennium* (omstreeks 85 v. Chr.), van Cicero de boeken *De Inventione* (ook omstreeks 85 v. Chr.) en *De Oratore* (omstreeks 55 v. Chr.), en van Quintilianus *Institutio Oratoria* (omstreeks 95 n. Chr.). Uit deze handboeken zijn de passages over het slot geraadpleegd. De klassieke auteurs richtten hun adviezen op politieke redevoeringen en gelegenheidstoespraken, maar vooral op gerechtelijke pleidooien.

Aristoteles ziet het slot niet als een essentieel onderdeel van de toespraak. Hij erkent wel het belang van een samenvatting: "wat in een slotwoord gebeurt, is dat men een uittreksel maakt van een lange speech" (3.13.3). Naast deze functie van het "geheugen opfrissen", die later de *recapitulatio* wordt genoemd, beschrijft hij dat er in slot vaak op het gemoed van de rechters gewerkt wordt. Die laatste functie wordt door de Romeinen *affectus* genoemd. Aristoteles onderscheidt hierbij drie delen: "allereerst de toehoorder gunstig stemmen tegenover de spreker zelf en vijandig tegenover de tegenpartij; dan de feiten versterken of afzwakken; verder de toehoorder in een bepaalde emotionele toestand brengen". Een bewust vormgegeven slotzin stelt hij op prijs: "aan het slot van de voordracht past de uitdrukkingwijze zonder verbindingswoorden, die het bestempelt als een toegift en niet de toespraak zelf: 'Ik heb gesproken. U hebt geluisterd. U kent de feiten. Het oordeel is aan u'."

Vier eeuwen later onderscheidt de Romein Quintilianus (*Institutio Oratoria* 6.1.1-55), die voortbouwt op het werk van Cicero en de *Rhetorica ad Herennium*, twee hoofdfuncties:

- de door hem typisch Grieks genoemde *recapitulatio* of *enumeratio* van feiten en argumenten. Deze functie ligt in het verlengde van het exordiale *docilem parare*, waarbij de spreker in de inleiding het publiek in staat stelt de hoofdlijn van het betoog te volgen door bijvoorbeeld een aankondiging van de hoofdpunten (*partitio*) te geven of de kern van de zaak (*propositio*) te noemen.
- de op het gevoel van de rechters gerichte *affectus*. Deze op de emotie gerichte functie wordt bij *De Inventione* (1,104) en *Ad Herennium* (1,49) onderverdeeld in twee vormen: *commiseratio/conquestio* (opwekken van medelijden) en *indignatio* (opwekken van verontwaardiging). De functie ligt in het verlengde van het exordiale *benevolum parare*, het welwillend stemmen van het publiek.

De klassieke exordiale *attentum parare*-functie (het trekken van de aandacht van de luisteraars) kent geen pendant in de klassieke adviezen voor het slot, maar wel in de moderne adviezen (zie paragraaf 2.2.). Voor de spiegeling van de drie exordiale functies met de peroratieve zie ook Braet, 2003. De belangrijkste technieken om deze functies te vervullen volgen hieronder.

Recapitulatiotechnieken (herhalen en/of samenvatten)

Herhaling van de propositio (doelstelling): Aristoteles (3.7.19) schrijft dat de samenvatting begonnen wordt met te zeggen dat je hebt gedaan wat je had beloofd. De spreker moet vermelden wat hij heeft beweerd en waarom (zie ook *Ad Herennium* 2.47). In de *propositio* kondigt de spreker aan wat hij gaat doen. In het slot geeft de spreker een samenvatting van datgene wat hij heeft beloofd in de *propositio*.

Samenvatting van de confirmatio (de pro-argumentatie) en de refutatio (weerlegging van de tegenargumenten): *Ad Herennium* (2.47) adviseert de punten van de opsomming in dezelfde volgorde te noemen zoals die behandeld zijn in de rede. Quintilianus 6.1.3 ziet twee functies: herinneren en indruk maken:

Het herhalen en verzamelen van de feiten [...] frist het geheugen van de rechter op en stelt hem de gehele zaak in een keer voor ogen; ook als de afzonderlijke punten minder indruk hadden gemaakt, kan de massa effectief zijn.

Affectustechnieken (emotioneren)

Commiseratio: medelijden opwekken bij het publiek: Quintilianus (6.1) noemt het wekken van medelijden een goede techniek om in het slot van een rede toe te passen. Medelijden wekken kan op twee manieren: (1) door woorden en (2) door daden. Het kan bereikt worden door in te gaan op wat de verdachte in een rechtszaak heeft moeten doorstaan, op het moment doorstaat of wat hem wacht als hij wordt veroordeeld (zie ook *Ad Herennium* 2.50).

Zo is het gewoonte geworden de verdachten vervuild en onooglijk uitgedost te laten opdraven, evenals hun kinderen en ouders, we zien hoe aanklagers bebloede zwaarden tonen, uit wonden afkomstige bloedsplinters en met bloed doordrenkte kleren, we zien wonden zonder verband en striemen op ontblote lichamen. Het effect van zoiets is meestal enorm, omdat het de mensen als het ware met de neus op de feiten drukt. (Quintilianus 6.1.30)

In *De Inventione* (1.109) is een waarschuwing te lezen dat het medelijden opwekken kort moet zijn: 'want niets droogt sneller dan tranen'.

Anticiperen op tegenstander: Quintilianus (6.1.20) adviseert om te anticiperen op wat de tegenstander waarschijnlijk gaat zeggen: dat maakt de reactie van de verdediging minder aantrekkelijk, “het is niet nieuw meer.” Door deze techniek worden de eventuele positieve gevoelens voor de tegenstander onderdrukt.

Eigen partij prijzen: in *Ad Herennium* (2.50) wordt aangegeven dat het verstandig is om te laten zien dat wij onze vriendelijkheid, menselijkheid en sympathie hebben getoond aan anderen. Quintilianus (6.1.21) voegt hier ondermeer het te berde brengen van ‘een moedige levenswandel’ aan toe.

Verzachtende omstandigheden / excuseren: Quintilianus adviseert in het slot van de rede om je te verweren tegen aanklachten door verzachtende omstandigheden aan te voeren.

Indignatio: negatieve gevoelens opwekken bij het publiek: Het doel is om de verontwaardiging van het publiek over de tegenstander op te wekken en vergelijkbare negatieve gevoelens als afgunst, haat, woede, die door de klassieke auteurs vaak onderscheiden worden. *Ad Herennium* (2.48-50) geeft hiervoor tien deeltechnieken. Bijvoorbeeld door nog eens in alle breedte de gruwelijkheid van het misdrijf te benoemen (Zie ook *De Inventione* 1.101-105).

Publiek bang maken: Quintilianus (4,1,20-21) adviseert twee dingen om het publiek bang te maken. Ten eerste kan het nuttig kan zijn te dreigen met een slechte pers: “de rechters voor te houden dat het Romeinse volk wel eens een slechte indruk van hen zou kunnen krijgen, en dat de bevoegdheid om te oordelen wel eens aan een ander college zou kunnen worden overgedragen.” Een tweede manier om het publiek bang te maken is dat ‘men dreigt hen te zullen aanklagen wegens corruptie’.

Vleien en prijzen: net als in de inleiding kan de welwillendheid van de luisteraar gewonnen worden met bijvoorbeeld complimenten aan (delen van) het publiek. (Quintilianus 6.1.10).

2.2 Moderne adviezen

Op basis van de verzameling 20^e-eeuwse adviesboeken over het schrijven en presenteren van toespraken in Andeweg en De Jong (2004, pp. 90-95) is een selectie van de negen belangrijkste werken uit deze periode gemaakt (aangevuld met de enige aangetroffen monografie over de peroratio: De Jong & Van der Spek, 1996). Net als de klassieke zijn de moderne adviezen via de oorspronkelijk exordiale functie *attentum*, *benevolum* en *docilem parare* te ordenen. Nieuw is het adviseren van een attentumtechniek; de overige aangetroffen technieken zijn geordend volgens de klassieke functietweedeling: *recapitulatio* en *affectus*, waarin respectievelijk *docilem parare* en *benevolum parare* en gespiegeld zijn.

Attentumtechniek

Anders dan de klassieke adviseurs zien de moderne adviseurs emuloos voor de attentumfunctie in het slot: de *aankondiging van het slot*. Deze techniek lijkt vooral de functie te hebben van het voor de laatste maal aandacht trekken van het publiek en doet hierbij sterk denken aan de exordiale techniek van het *attentum parare*. Om te voorkomen dat “de voordracht langzaam en onopgemerkt als een nachtkaaars uitdooft” (De Jong & Van der Spek, 1996, p. 9), kan vóór het slot nog een laatste maal aandacht gevraagd worden voor de toespraak. Aangaande deze techniek wordt in Janssen (2002, p. 350) het volgende geadviseerd:

“Het publiek moet zelf uit het verhaal en de toonzetting kunnen opmaken dat de presentatie tot een einde is gekomen. Je kunt het lot daarbij natuurlijk een handje helpen door de laatste ‘alineae’ te beginnen met: Ten slotte wil ik nog één ding opmerken (...); Tot besluit zal ik mijn betoog nog eens kort samenvatten (...); Rest mij nog één ding (...); Ik moet tot een afronding komen (...).”

Een te expliciete aankondiging van de afsluiting wordt gebruikelijk afgewezen. Weller en Stuiveling (1962) suggereren zelfs dat zo’n afsluiting een ‘opstaanpsychose’ (p.89) in de zaal teweeg brengt.

Recapitulatiotechnieken (herhalen en/of samenvatten)

Samenvatting: Een moderne variant van de samenvatting van de propositio is te vinden in Weller en Stuiveling (1962, p. 88). Janssen (2002) noemt bovendien de mogelijkheid van het samenvatten van “het probleem met de voorgestelde oplossing.” Dit komt ongeveer overeen met het samenvatten van de refutatio (problemen) en van de confirmatio (oplossingen). Korswagen (1993, p. 108) dringt aan op enige variatie in de formulering: “om te voorkomen dat het slot alléén maar een herhaling is van uw structuraankondiging in de inleiding”.

Cirkeltechniek: “Het kan fraai zijn en daarbij ook functioneel (...) als het slot en vooral de slotzin op de een of andere manier gerelateerd kan worden aan het begin of de beginzin van de inleiding. Zo’n cirkelconstructie werkt het sterkst als zij niet alleen het begin weer opneemt, maar het bovendien in een breder, en nu ook ruimer perspectief plaatst dankzij de nadere uiteenzetting, informatie of argumentatie in het middendeel.” (Korswagen 1976, p. 34). De Jong en Van der Spek (1996) zien als effect van deze techniek onder meer het geven van “hechtheid aan de toespraak, het laatste stukje van de puzzel valt op zijn plaats.”

Affectustechnieken (emotioneren)

Aanzetten tot actie: Tonckens (1985, p.37) stelt dat een manier om het publiek hiertoe aan te zetten, is het doen van een beroep op “algemeen-menselijke gevoelens”. Korswagen (1988) voegt er aan toe dat er ook gebruik gemaakt kan worden van een “lonkend toekomstperspectief”. Meer passend bij informatieve toespraken (en minder emotionerend) is het advies van Steehouder, Jansen, Maat, Van der Staak, en Woudstra (1984, p. 202): geef een “[o]psomming van niet-besproken problemen of vragen. (...) het slot is een goede plaats om de beperkingen van uw tekst nog eens te noemen, en daarmee vooruit te wijzen naar ‘wat nog gedaan moet worden’.” Hieruit volgen dus verdere aandachtspunten en mogelijk onderzoek.

Dankwoord: De Jong en Van der Spek (1996) noemen het dankwoord als advies voor het slot. Er zijn toespraken die primair gericht zijn op bedanken – het uitreiken van prijzen, het overhandigen van cadeaus. Het dankwoord moet niet verward worden met het (minder uitgebreide) bedanken voor de aandacht, wat af te raden is (Tonckens, 1985, p.38).

Heilwens: volgens De Jong en Van der Spek (1996) stelt een heilwens een spreker in staat de gevoelens van de aanwezigen kort en krachtig onder woorden te brengen. Een heilwens is positief en toekomstgericht. Bovendien is een heilwens persoonlijk. De heilwens lijkt op het eerste gezicht sterk op de volgende techniek, de bemoediging. Er is echter een duidelijk verschil: in een heilwens wordt iets goeds of moois toegewenst.

Bemoediging: In sommige toespraken is het de bedoeling de toehoorders zich goed te laten voelen over inspanningen die zij (moeten gaan) verrichten. In dit geval kan in

de peroratio een bemoediging, of een pep-talk, ingezet worden. Dit kan bijvoorbeeld door te wijzen op de positieve gevolgen van een gepresenteerde maatregel (Steehouder, e.a. 1984, p.202).

Samenwerking / wij-gevoel: Met woorden als ‘wij’, ‘ons’ en ‘u en ik’ geeft een spreker aan bij het publiek te (willen) horen. Op deze wijze creëert hij een band, die tot gevolg heeft dat het publiek makkelijker dingen van hem aan zal nemen (De Jong & Van der Spek, 1996, p.61). Deze auteurs wijzen er overigens op dat het wat laat is wanneer dit wij-gevoel pas aan het einde van een toespraak als techniek wordt ingezet. Hiermee dient de spreker al direct in de inleiding te beginnen.

De moderne auteurs noemen diverse stijlmiddelen om slotpassages te versieren of kracht bij te zetten. Geadviseerd worden: humor, herhalingsmiddelen, anekdote, contrast, citaat, uitdrukking, metafoor, paradox (doordenker), vraag. De inzet van deze stijlmiddelen doet sterk denken aan de amplificatietechnieken die sommige klassieke auteurs aanraden voor het slot (Aristoteles 3.19.1; Ad Herennium 2.48-50).

2.3 Analysemodel

Quintilianus onderscheidt twee hoofdfuncties van het slot, hierbij verwijst hij regelmatig naar de parallel met de functies in de inleiding. Het valt op dat hij niet verwijst naar de derde inleidingsfunctie: het aandachtig maken van het publiek (*attentum parare*). Leeman en Braet (1987, p.63) stellen dat het *attentum parare* zijn functie in het slot goeddeels verloren heeft. Op basis van de studie van de hedendaagse adviesliteratuur zien we echter dat deze aandachtsfunctie wel degelijk zijn waarde in het slot lijkt te hebben. In tabel 1 geven we een overzicht van de functies (en bijbehorende technieken) van de peroratio van de toespraak, dat kan functioneren als analysemodel. Dit descriptieve model is afgeleid van klassieke normatieve literatuur, maar aangezien deze klassieke adviezen volgens de auteurs gebaseerd zijn op de geconstateerde succesvolle kunstgrepen hebben ze grotendeels een descriptieve oorsprong. Ook de moderne adviesliteratuur is als een mengvorm van normatief en descriptief te beschouwen. De stijlmiddelen plaatsen we in dit model onder de functie waarbij ze het meest (maar niet alleen) worden toegepast: *affectus*.

Tabel 1 Analysemodel peroratio

Klassieke technieken	Moderne technieken
Attentum: aandacht trekken	
[geen techniek]	Aankondiging slot
Affectus: emotioneren (benevolum)	
Medelijden opwekken (<i>commiseratio</i>)	Aanzetten tot actie
De eigen partij prijzen	Dankwoord
Anticiperen op de tegenstander	Heilwens
Oproepen van negatieve gevoelens (<i>indignatio</i>)	Bemoediging
Onderdrukken van positieve gevoelens voor tegenstander	Vleien en prijzen
Verzachtende omstandigheden / excuseren	Samenwerking / wij-gevoel
Publiek bang maken	<u>Diverse stijlmiddelen</u> : Herhalingsfiguren; Anekdote; Contrast; Citaat; Uitdrukking; Metafoor; Paradox / doordenker; Vraag; Humor
Recapitulatio: hoofdzaken in herinnering roepen (docilem)	
Herhaling/Samenvatting: <i>Propositio</i> , <i>Confirmatio</i> , <i>Refutatio</i>	Cirkeltechniek

3 Methode van onderzoek

Doel van dit onderzoek is om te bestuderen hoe de laatste minuten van de toespraken voor het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) benut worden. In 3.1 beschrijven we het corpus dat we in deze studie onderzochten. In 3.2 bespreken we hoe we bij de analyse te werk zijn gegaan.

3.1 Corpus: BZK-speeches

Het corpus BZK-speeches bestaat uit zestien speeches die geselecteerd zijn in het kader van een contractonderzoek naar de retorische kwaliteit van de speeches van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (De Jong e.a., 2005, p.6). De speeches zijn van de hand van drie verschillende speechschrijvers. Schrijver 1 (8 speeches) was verantwoordelijk voor alle teksten van de minister van Binnenlandse Zaken (BZ) in dit corpus. Speechschrijver 2 en 3 (ieder 4 speeches) waren verantwoordelijk voor de teksten van de minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties (BVK). De speeches zijn geschreven en gehouden in de periode 12 december 2003 – 15 december 2004. Ze zijn wat betreft het genre te kenmerken als beleidspeeches in een doorgaans ceremoniële context (De Jong & Andeweg, 2006). De toespraken varieerden in lengte van 644 woorden tot 3968 woorden (gemiddeld 1637 woorden, ongeveer 17 minuten). De speeches gingen o.m. over het gekozen burgemeesterschap, nationale veiligheidsvraagstukken en kennisdeelgemeenschappen. De luisteraars bestonden doorgaans uit (hoogopgeleide) specialisten, maar soms was het publiek meer gemengd (naast de specialisten waren soms ook hun levenspartners uitgenodigd), evenals de houding ten opzichte van het gepresenteerde beleid.

3.2 Aanpak analyse

Met het ontwikkelde peroratiomodel zijn de afsluitingen van de speeches in het corpus geanalyseerd. Hierbij is er naar gestreefd dat de analysemethode door de verschillende onderzoekers op een gelijksoortige manier werd gehanteerd; hiertoe is een betrouwbaarheidsanalyse uitgevoerd. Aangezien speechschrijvers niet altijd aangeven welk onderdeel van de tekst tot het slot behoort, moest dat eerst worden vastgesteld.

Vaststelling peroratiogrens

De eerste stap die we gezet hebben om de betrouwbaarheid van dit onderzoek te garanderen, is de vaststelling van de grenzen van het slot. Telkens bepaalden twee onderzoekers op basis van vastgestelde kenmerken voor elke speech waar volgens hen de slotgrens lag. In 100% van de gevallen waren de twee onderzoekers het met elkaar eens. De aanvankelijke onzekerheid over de grensbepaling bleek onterecht; blijktbaar is het slot duidelijker te markeren dan de inleiding (Andeweg & De Jong, 2004, p. 329).

Overigens bleek uit tellingen dat binnen dit corpus een slot gemiddeld 10% van de presentatie beslaat (range 1% - 23%), gemiddeld 146 woorden (variatie tussen 18 en 322 woorden). De minister van Binnenlandse Zaken kreeg gemiddeld peroratio's van 8,2%. Die van de minister van Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties waren iets langer: 12,6%. Speechschrijver 1, die alle speeches van de minister BZ voor zijn rekening nam, schreef gemiddeld de kortste (8,2%) en de beide andere speechschrijvers ontliepen elkaar nauwelijks 12% en 13,2%. De moderne *adviseurs* zijn het onderling niet eens over de optimale lengte van een slot. Ze variëren tussen 'kort' (Vogel, 1931, p.42) en een zesde van het totaal (Van der Meiden, 1991, p.54),

met een meerderheid die een lengte van 10% adviseert Korswagen (1976, p.33) en Korswagen (1988, p.110) en Faber (1966, p.46).

IJking analysemodel

Voor we met de eigenlijke analyses begonnen, verifieerden we of er voldoende overeenstemming was tussen de analyseresultaten van de drie onderzoekers. Hiervoor werd een subcorpus van tien speeches voorgelegd aan telkens twee onderzoekers. Om deze betrouwbaarheidstest te operationaliseren, werden de peroratio's van deze tien speeches voorafgaand gesegmenteerd door de derde onderzoeker (in totaal 101 fragmenten). Hierbij werd gebruik gemaakt van het programma Atlas.ti (www.atlasti.de). Na deze segmentering benoemden de twee overige onderzoekers de technieken die gebruikt werden in de segmenten. Deze analyses werden met elkaar vergeleken. De beoordelaars stemden in 86.4% van de gevallen overeen. De toekenning van de codering aan de geselecteerde presentatiefragmenten blijkt hiermee voldoende betrouwbaar.

4 Resultaten

Alle sprekers in het corpus sluiten hun speech af met een apart te onderscheiden slot. Welke functies worden er via welke technieken vervuld? Tabel 2 geeft een overzicht van de aangetroffen technieken in de zestien speeches van het corpus. Opvallend is dat alle verschijnselen onder te brengen zijn in het peroratiomodel. Uit de tabel blijkt dat de aandachtsfunctie (vervuld door de techniek 'Aankondiging slot') in tweederde van de speeches wordt gehanteerd. In alle peroratio's worden inhoudelijke benevolumentieken aangetroffen, 11 speeches (69%) bevatten stijlmiddelen om *affectus* in het slot te versterken. 13 speeches (81%) tellen docilementieken.

Tabel 2: *aangetroffen technieken in de peroratio (percentage in het corpus, N=16; absolute frequentie)*

	perc	freq		perc	freq
Attentum			Recapitulatio (docilem)		
Aankondiging slot	68,8	11	Herh./Samenv. propositio	56,3	9
Affectus (benevolum)			Samenvatting confirmatio	25	4
Aanzetten tot actie	56,3	10	Cirkeltechniek	25	4
Samenwerking / wij-gevoel	56,3	34	Samenvatting refutatio	6,3	1
Anticiperen op de tegenstander	43,8	8	Stijlfiguren		
Vleien en prijzen	25	6	Herhalingsfiguren	50	14
Dankwoord	18,8	3	Uitdrukking	43,8	15
Heilwens	18,8	3	Metafoor	25	6
De eigen partij prijzen	12,5	2	Anekdote	18,8	3
Verz. omst. / excuseren	12,5	2	Contrast	18,8	5
Oproepen neg. gevoelens	6,3	1	Citaat	18,8	3
Publiek bang maken	6,3	1	Humormiddelen	18,8	3

	perc	freq		perc	freq
Affectus (benevolum)			Stijlfiguren		
Bemoediging	6,3	1	Doordenker / paradox	12,5	2
			Vraag	12,5	3

De globale kwantitatieve resultaten geven aan dat in ruim tweederde van de peroratio's de spreker minstens twee van de drie peroratiefuncties realiseerde. Een kwalitatieve analyse van de verschillende technieken geeft een genuanceerder beeld. Door de verschillende instanties van de aangetroffen technieken bij elkaar te plaatsen – waarvoor het programma Atlas.ti bij uitstek een geschikt gereedschap vormt – kan de bandbreedte van de techniek beschouwd worden. We gaan in op de meest voorkomende technieken per functie.

Attentumtechnieken (aankondiging slot)

De techniek Aankondiging slot wordt in 82% van de gevallen uitgewerkt door het gebruik van de aanheftechniek *Dames en heren*. In sommige gevallen is die techniek gedurende de speech al meerdere keren gebruikt (tot in één geval 7 keer). Het is twijfelachtig of de techniek dan nog de bedoelde functie vervult. In twee gevallen is het zekere voor het onzekere genomen met de formuleringen: “Voorzitter ik hou op” en “Tot slot”. In ruim een derde van de speeches lijkt het voor de luisteraars niet duidelijk te zijn geweest dat de spreker aan zijn slot begon.

Affectustechnieken

De meest voorkomende technieken zijn: Aanzetten tot actie, Samenwerking/wijgevoel en Anticiperen op de tegenstander. De techniek Aanzetten tot actie bestaat soms uit een expliciete oproepformulering “luister naar uw mensen, luister naar het publiek en luister naar uw geweten” (speech03), maar vaker uit een afgezwakte variant waarin de spreker zichzelf mede betreft. Blijkbaar is er een soort gêne om de anderen rechtstreeks tot een handeling of gedrag op te roepen; zie bijvoorbeeld:

Als u nou hier de boel een beetje op orde houdt, dan zorg ik er voor dat u ook elders in het land met uw handel en producten veilig aan de slag kan. (speech05)

De meest voorkomende affectustechniek (frequentie: 34) is Samenwerking/wijgevoel. Het gaat hier echter meestal om een beperkte techniek (het gebruik van ‘inclusief wij’), waarvan het effect navenant beperkt zal zijn. De techniek wordt in drie speeches intensief toepast (zeven tot acht keer in het slot); bijvoorbeeld:

[...] in de strijd tegen de onveiligheid staan we niet los van elkaar, maar trekken gezamenlijk op. Als er iets is dat we allemaal willen en als er iets is dat we alleen kunnen bereiken door samen te werken, dan is het veiligheid. (speech06)

De techniek Anticiperen op de tegenstander die in ruim 40% van de speeches voorkomt, varieert in kracht van uitwerking. Door de vermoede bezwaren te noemen en direct te onkrachten versterkt de spreker zijn standpunt. Vergelijk de volgende voorbeelden:

- Ik hoor de roep om uitstel, de verzuchting, zoals: nou hebben we net die hele dualiseringsoperatie gehad en nu krijgen we dit weer. Ik begrijp dat, maar de gekozen burgemeester hóórt juist bij de dualisering. (speech14)
- Ook al is het niet perfect, en gaat het nog niet ver genoeg, het is een belangrijke stap vooruit. (speech13)

Stijlmiddelen

In veel speeches worden stijlmiddelen gebruikt om de impact (*affectus*) van de peroratio te versterken en de oordelende luisteraar meer op het gemoed te werken. De meest voorkomende stijlfiguur zijn eenvoudige Herhalingsfiguren. De meest interessante herhalingsfiguur (de tricolon of drieslag; zie voor de effectiviteit ervan het applausonderzoek van Atkinson, 1984) vormt overigens een kwart van de verzameling herhalingsfiguren. Bijvoorbeeld de drieledige anafoor:

U weet als geen ander hoeveel voldoening het kan geven om moeilijke dingen makkelijker te maken, om lange lijnen korter te maken en vervelende dingen leuk te maken. *U weet als geen ander* dat de oplossing vaak in een klein hoekje zit, dat obstakels er zijn om ze te overwinnen en dat echter veranderen vooral tot stand komen door op een ander manier naar een probleem te kijken. *U weet ook als geen ander* dat een onorthodoxe aanpak vaak in eerste instantie op tegenstand stuit.

De techniek Uitdrukking bestaat uit meer of minder conventionele inkleuringen van wat we neutraal taalgebruik zouden kunnen noemen: enigszins versleten beeldspraak. Bijvoorbeeld:

Larderen met snaakse grappen (speech01); Aan de slag gaan (speech05); Aan zet zijn (speech06); Over de schreef gaan (speech08)

Ook de aangetroffen instanties van de Metafoortechniek (“bestuurlijke navelstaarderij” speech08; “lange lijnen korter maken” speech10) en het Citaat (“Alleen zo kunnen we – vrij naar Lucebert – alles van waarde weerbaar maken!” speech12) leveren geringe esthetische bevrediging. In bijna een derde van de speeches blijven aanvullende stijlmiddelen achterwege; in de helft van de speeches worden drie of meer stijlmiddelen aangetroffen.

Recapitulatiotechnieken

De meest voorkomende recapitulatiotechniek is een soort herhaling of samenvatting van de propositio van de spreker. Een deel van de kernboodschap (maar zelden de volledige) wordt in iets meer dan de helft van de speeches herhaald, vergelijk:

- zowel voor veiligheid als de interbestuurlijke betrekkingen geldt dat niet bestuurlijke verrommeling, maar constructieve samenwerking tussen gemeenten, bestuursorganen, organisaties en instellingen voorop staat. [speech08]
- Ik denk dat wij met deze set van maatregelen een heel eind op weg zijn ter waarborging van een integere overheid. [speech03]

De klassieke, of zoals Quintilianus zou zeggen Griekse samenvatting van de hoofdargumenten van het betoog, ontbreekt doorgaans, ook bij de langere toespraken. De vier wel aangetroffen samenvattingen van de pro-argumentatie (*confirmatio*) geven een beknopt overzicht. Soms worden overigens in het slot nieuwe standpunten aangedragen of wordt zonder vooraankondiging in de rest van het verhaal het stokpaard van “de gekozen burgemeester” nog eens bereden. De cirkeltechniek ten slotte komt weinig voor en is nooit de enige recapitulatiotechniek in een speech.

- Ik begon met de vraag: wat schiet de burger nu op met de Europese Grondwet? [speech13]
- [speech15 begint met dat de minister zei het woord ‘kennisdelers’ te hebben opgezocht in de Van Dale in het kader van de bijeenkomst Kennisdeelgemeenschappen. Hij trof het begrip niet aan. Hij eindigde de speech met een oproep om verder kennis te delen en met de cirkeltechniek:]
En dan komt u vanzelf in de Dikke Van Dale.

5 Conclusies

De laatste minuten van de toespraak zijn de laatste kans voor de spreker om de houding en opvatting van de luisteraars te beïnvloeden. Zo maar afsluiten met “Voorzitter ik hou op. Voorlopig genoeg van mijn kant.” (speech07) is daarmee te typeren als een gemiste kans en een voorbeeld van een problematische peroratio.

Het doel van dit onderzoek was na te gaan hoe professionele sprekers (speechschrijvers) te werk gaan bij de afsluiting van hun toespraken. Uit de analyse blijkt dat het gehanteerde techniekenmodel een goed en betrouwbaar handvat biedt om de voorkomende speechafsluitingen in het corpus te analyseren. Meer dan bij de inleidingen van toespraken is het slot van de toespraak met hoge betrouwbaarheid te onderscheiden van de kern van de voordracht. De meest gebruikte techniek om de grens aan te geven tussen de kern en het slot is die van de *aanhef* ‘dames en heren’. De aanhef is een elegant middel dat zonder teveel nadruk het slot aankondigt: het hele publiek – zelfs wie echt afgehaakt was – recht de rug nog even en luistert met nieuwe energie. Eén op de drie speeches ziet af van een duidelijke aankondiging van het slot; daarmee loopt de spreker het risico van gemiddeld lage *aandacht* voor de slotpassage. Sommige peroratio’s bleken extreem kort. Kort wil overigens niet per definitie zeggen incompleet in functioneel opzicht (hoewel de twee kortste peroratio’s dat wel waren).

Een op de vijf speeches biedt geen enkele vorm van *recapitulatie*. Bij nader inzien blijkt ongeveer de helft van de speeches in het slot een schrale afspiegeling van de kern van de boodschap te geven en een zeer beperkt deel van de belangrijkste argumenten. Daarmee voorkomt de spreker weliswaar het verwijt van een te lange, schoolse peroratio – Quintilianus 6.1.2 waarschuwde al “Als we talmen, wordt het geen opsomming maar bijna een tweede redevoering” – maar loopt de spreker het risico dat het publiek de boodschap minder begrijpt en onthoudt. Uit onderzoek blijkt dat expliciet concluderen helpt om de boodschap vast te stellen (Cruz, 1998, p. 228). Bij een onderzoek naar publieksreacties van een ander corpus beleidsspeeches bleek dat vergelijkbaar karige recapitulatio’s vaak leiden tot zeer uiteenlopende interpretaties van de beoogde boodschap (De Jong e.a., 2004).

Alle speeches tellen een of meerdere vormen van *affectus*, met andere woorden: uit de analyse blijkt dat de spreker probeert expliciet de instemming van het publiek te verwerven (*benevolum parare*) en een gevoelige snaar van de luisteraars te raken. De speechschrijvers lijken goed door te hebben dat de peroratio de plaats is om het ijzer te smeden. Of voor dit metallurgisch proces de temperatuur hoog genoeg gestookt is, hangt samen met de inzet van voldoende effectieve stijlmiddelen, traditioneel passend bij de zogenoemde ‘hoge stijl’. De klassieke auteurs onderscheiden drie soorten stijl, waarbij de hoge stijl bij uitstek aan de peroratio toegewezen werd. In dit *genus grande* worden “indrukwekkende woorden op een fraaie wijze geordend” (Leeman & Braet, 1987, p. 100). Quintilianus 6.1.2 adviseert: het slot “[...] moet met een zeker gewicht gebracht worden, interessant gemaakt met toepasselijke sententiën en in ieder geval met figuren doorspekt.” Een vijfde van de speeches bevat geen van de in het model genoemde stijlmiddelen en slechts de helft van de speeches telt er drie of meer. Dit gebrek aan stilistisch surplus levert, volgens de retorische theorie, een gebrek aan esthetisch genoeg op en een risico van verminderde impact. Want, aldus nogmaals Quintilianus 6.1.2: “Niets wekt namelijk meer wrevel dan een kale herhaling, alsof de spreker twijfelt aan het geheugen van de rechter.”

* Met dank voor de goede samenwerking en inspirerende analyses: Josefiën Hal, Lars van Lenteren, Janneke Lootens, Karin Pijper en Femke Zweekhorst (doctoraalstudenten Nederlands Universiteit Leiden) en Toine Braet.

Literatuur

- Andeweg, B., & De Jong J. (2004). *De eerste minuten. Attentum, benevolum en docilem parare in de inleiding van toespraken*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Atkinson, M. (1984). *Our masters' voices. The language and body language of politics*. London etc.: Routledge.
- Braet, A. (2003). 'Exordiale en peroratieve argumentaties in de klassieke retorica en de moderne praktijk'. In L. van Waes, P. Cuvelier, G. Jacobs, & I. de Ridder (Red.), *Studies in taalbeheersing 1* (pp. 83-91). Assen: Van Gorcum.
- Cicero (1989). *De Oratore*. Verschenen als: *Drie gesprekken over redenaarskunst, weten – denken – spreken*. Vertaald en toegelicht door H.W.A. van Rooijen-Dijkman, & A.D. Leeman. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep.
- Cruz, M.G. (1998). Explicit and implicit conclusions in persuasive messages. In M. Allen & R.W. Preiss (Eds.), *Persuasion, Advances through meta-analyses* (pp. 217-230). Creskill, NJ: Hampton Press.
- Faber, P. (1966). *De praktijk van welsprekendheid*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum. Prismapocket 1195.
- Janssen, D. (Red.) (2002). *Zakelijke communicatie. Een leergang 'communicatieve vaardigheden' voor het HBO. Deel I*. Groningen: Wolters-Noordhoff. 4e geh.herz.dr.
- Jong, J. de, & Van der Spek, E. (1996). *Het laatste woord. Twintig indrukwekkende slotwoorden*. Alphen aan den Rijn: Samson/NIVE, [dossier aanvulling 25a bij losbladig *Handboek Speech en presentatie*].
- Jong, J. de, Andeweg, B., e.a. (2004). *Speeches van OCenW. Retorische analyse en ontvangst bij publiek en pers*. Interne publicatie Universiteit Leiden / TU Delft.
- Jong, J. de, Andeweg, B., Hal, J., Lootens J., & Pijper, K. (2005). *De speeches van BZK. Een retorische tekstanalyse van zestien speeches*. [Rapport in opdracht van Ministerie BZK]. Interne publicatie Universiteit Leiden / TU Delft.
- Jong, J. de, & Andeweg, B. (2006). Writer expectations and audience reception of Dutch policy speeches. Te verschijnen in *Lodz Papers of Pragmatics*.
- Korswagen, C.J.J. (1976). *Mondelinge communicatie in theorie en praktijk II*. Groningen: H.D. Tjeenk Willink.
- Korswagen C.J.J. (Red.) (1988). *Drieluik mondelinge communicatie. I Gids voor de techniek voor het doeltreffend spreken, presenteren en instrueren. Unilaterale communicatie*. Deventer: Van Loghum Slaterus. [2° dr. 1993].
- Korswagen, C.J.J. (1993). *Drieluik mondelinge communicatie. III Doeltreffend leiding geven en deelnemen aan informatie- discussie- en vergaderbijeenkomsten*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Leeman, A.D., & Braet, A.C. (1987). *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten.
- Meiden, A. van der (1991). *Over spreken gesproken. Aspecten van moderne retorica*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Quintilianus (2001). *Institutio Oratoria*. Verschenen als *De opleiding tot redenaar*. Vert. P. Gerbrandy. Groningen: Historische Uitgeverij.

- Steehouder, M.F., Jansen, C.J.M., Maat, K., Van der Staak, J.L.C., & Woudstra, E.T. (1984). *Leren Communiceren. Procedures voor mondelinge en schriftelijke communicatie*. Groningen: Wolters-Noordhoff. 2^e geh. herz. dr.
- Tonckens, L. (1985). *Succesvol spreken*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Vogel, A. (1931). *Rhetorica. Basis der Welsprekendheid*. Brussel: W.L. & J. Brusse's Uitgeversmaatschappij.
- Weller, M., & Stuiveling G. (1962). *Moderne welsprekendheid. Handboek voor mondelinge taalbeheersing*. Amsterdam/Brussel: Elsevier. 2e herz.dr.